

5. Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. дисс.д.ф.н.-Алматы, 1997.-336 б.

6. Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. Основы общей фонетики. Санкт-Петербург, 2000.-160 с.

7. Светозарова Н.Д. Интонационная система русского языка. Ленинград: издательство Ленинградского университета, 1982.-173 с.

8. Аманбаева А.Ж. Интонациялық бірліктердің прагмалингвистикалық сипаты (эксперименттік-фонетикалық зерттеу): Филог. ғыл. ...канд.дисс.-Алматы, 2006. -118 б.

* * *

В данной статье рассматривается теория описания признаков завершенности и вопросительности в интонационной системе английского языка. В работе анализируются основные теоритические источники, касающихся теории интонации английского языка.

* * *

This article is devoted to the theory of English language intonation and its definition features. Also this article deals with the main theoretical recourses which related to the theory of English language intonation.

А. А. Султангубиева

ЖҮРЕК КОНЦЕПТІНДЕГІ «АДАМ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ» (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің материалдары бойынша)

Жүрек адам өміріндегі физикалық және рухани өмір сүрудің негізгі көзі болып табылады. Қазақ ұлттық энциклопедиясында *жүрекке* былай түсініктеме берген: *Жүрек* – адам мен жануарлардың қан айналу жүйесінің орталық органы; қанды артерия жүйесіне айдайды және оның веналарға қайтып оралуын қамтамасыз етеді. Омыртқасыз жануарлардың кейбір түрлерінде (буылтық құрттарда, моллюскілерде, буынаяқтыларда) *жүрек* арқа жағында орналасқан, бір қарынша және бірнеше жүрекшелерден тұрады. Барлық омыртқалы жануарларда және адамда *жүрек* дененің кеуде қуысында орналасқан. Дөңгелекауыздыларда, балықтарда *жүрек* екі камералы – бір *жүрекше*, бір қарыншадан тұрады. *Жүрекшенің* қабырғасы жұқалау, ал қарыншанікі – біршама қалыңдау келеді. Балықтар жүрекшесінің маңында вена қолтығы, ал қарыншасының жанында артерия конусы (шеміршекті балықтарда), ал сүйекті балықтарда қолқа жуашығы болады. Дөңгелекауыздылардың, балықтардың жүрегі арқылы вена қаны ағып өтеді, олардың қан айналымы бір шеңберден ғана тұрады. Қосмекенділердің құрлықта тіршілік етуіне сәйкес *жүрек* үш камералы (екі жүрекше, бір қарынша), әрі қосымша кіші қан айналым шеңбері (немесе өкпелік шеңбер) пайда болған. Бауырымен жорғалаушылардың да *жүрегі* үш камералы, бірақ қарыншасы жартылай жұқа перде арқылы екіге бөлінгендіктен қарыншада қан онша араласпайды. Тек *қолтырауында* жүрек толық төрт камераға (екі жүрекше, екі қарынша) бөлінген. Құстар мен сүтқоректілердің жүрегі төрт камералы (екі жүрекше және екі қарынша). *Жүрек*, негізінен, ұшына қарай қалың бұлшық ет арқылы екі бөлімге бөлінген

және әрбір бөлімдегі камералар өзара бір-бірімен ғана байланысады. Олардың *жүрегінің* оң жақ бөлімінен тек вена қаны ағып өтетіндіктен венозды бөлім, ал сол жақ жартысынан тек артерия қаны ағатындықтан артериялы бөлім деп аталады. Сүтқоректілердің ұрығының дамуы кезінде оң жүрекше мен сол *жүрекшенің* арасы сопақша тесік (боталлов өзегі) арқылы байланысып тұрады, кейін ұрпақ дүниеге келген соң ол бітеліп қалады. Адамның *жүрегі*, негізінен, кеуде қуысының сол жағын ала орналасады, оның үштен екі бөлігі кеуде қуысының сол жағында, ал үштен бір бөлігі кеуде қуысының оң жағында орналасады. Өте сирек жағдайда *жүректің* ауытқып орналасуы да кездеседі. Адам жүрегінің пішіні конусқа ұқсас, оның оң жақ жалпақтау келген бөлігі – негізі, ал сол жақтағы сүйір бөлігі ұшы деп аталады. *Жүректің* ұшы сол жақтағы бес жұп қабырғаның шеміршекті шетіне сәйкес келеді. *Жүректің* сыртындағы дәнекер ұлпадан тұратын қабын – үлпершек (перикард) деп атайды. *Жүрек* үлпершектің ішінде бос жатқандықтан, еркін жиырылып босансиды. Сыртындағы көлденең сайшалар жүрекшелер мен қарыншалардың арасын бөліп тұрады. *Жүрекшелер жүректің* негізі жағында, қарыншалар ұшы жағында орналасады. *Жүрекшелердің* сыртында қосымша құлақшалары болады кейде оларды саңырауқұлақ деп атайды. *Жүрек* үш қабаттан тұрады. Сыртқы жұқа қабаты – эпикард, ортаңғы қалың бұлшық етті қабаты – миокард, ал камераларды астарлап жатқан жұқа қабаты – эндокард деп аталады. Миокард қабатындағы бұлшық ет талшықтары *жүрекшелердің* сыртында екі түрлі бағытта орналасқан. Сыртқы қабатындағы бұлшық ет

талшықтары екі *жүрекшені* де тұтасымен қоршап тұрса, ішкі қабатындағы бұлшық ет талшықтары әрбір жүрекшені жекелей қоршап жатады. Қарыншалардағы бұлшық ет талшықтарының қабаттары (сыртқы және ішкі) екі қарыншаны да тұтасымен қоршап, ал ортаңғы қабаты әрбір қарыншаны жекелей қоршап жатады. Сол қарыншаның миокард қабаты оң қарыншаның миокард қабатынан екі-үш есе қалың. Өйткені сол қарыншадан бүкіл денеге тарайтын қолқа қан тамыры басталады. Жүрекшелер мен қарыншалар арасындағы тесікті жақтаулы қақпақшалар (клапандар) жауып тұрады. Жақтаулы қақпақшалар қарыншаларға қарай ашылады. Оң жүрекше мен оң қарыншаның арасын үш жақтаулы, ал сол *жүрекше* мен сол қарыншаның арасын қос жақтаулы (митральді) қақпақшалар жауып тұрады. Жақтаулы қақпақшалардың жиегіне қарыншалардың ішінде орналасқан емізік тәрізді бұлшық еттер бекіп, жақтаулы қақпақшаларды қарыншаларға қарай ашады. *Жүректің* қарыншалары мен олардан басталатын артериялық қантамырлардың арасында үш жарты тәрізді қақпақшалар бар. Бұл қақпақшалар қантамырлардың ішіне қарай ашылады.

Жүректің миокард қабаты да көлденең жолақты бұлшық ет ұлпасынан тұрады, оның қаңқа бұлшық ет ұлпасынан айырмашылығы – *жүректің* бұлшық ет талшықтары торланып орналасқан және бір-бірімен қосылып жатады. *Жүректің* миокард қабатында миофибриллалары аз, көбіне саркоплазмаға бай бұлшық ет талшықтары шоғырланып орналасады. Олар *жүректің* ырғақты жұмысын реттеп отырады. Оны *жүректің* өткізгіш жүйесі деп атайды. Ондағы бұлшық ет талшықтарында оқтын-оқтын қозу импульстары пайда болып, өткізгіш жүйедегі клеткалар өздігінен жиырылады. Ересек адамдарда жүректің салмағы 250-330 граммдай, ұзындығы 10-15 см, көлденеңі 8-11 см, қалыңдығы 6-8,5 см. Шамамен *жүректің* үлкендігі әркімнің өзінің жұмған жұдырығындай болады. *Жүректің* қызметі жүрекше бұлшық еті мен қарынша бұлшық етінің белгілі бір ырғақпен кезектесе жиырылуы (систола) және босаңсуы (диастола) арқылы атқарылады. Ең алдымен, жүрекше жиырылып, қанды бос қарыншаға итереді, оған 0,1 с уақыт кетеді; екінші кезеңі – қарыншалардың жиырылуы (қан қолқа мен өкпе артериясына итеріледі), оған 0,3 с, ал үшінші кезеңі – жүрекшелердің де, қарыншалардың да босаңсуы (диастоласы), мұны жалпы пауза деп атайды, оған 0,4 с уақыт кетеді. *Жүректің* осындай жұмысына 0,8 с уақыт ке-

теді. Ересек адамның жүрегі минутына 72-75 рет соғады. 1 минутта жүректің қантамырларға шығаратын қан мөлшерін *жүректің* минуттық көлемі деп атайды. *Жүректің* жұмысы қанмен бірге келетін гормондар арқылы, сондай-ақ, өзіндегі шеткі жүйке жүйесі арқылы реттеліп отырылады. *Жүректің* адам организмінде алатын орны ерекше [1, 103-104 бб.]. Ағылшынның Комшн энциклопедиясында *жүрекке* мынадай түсініктеме берген: Адамның *жүрегі* ең керемет қызмет атқаратын насос. Ол өмірімізді жалғастырушы, біздің денеміздің қанын айналдыруға көмектесетін мүшесі [2, 105 б.].

Қазақ тілінде: *жүрегім жай тапты, жүрегім елжіреді, жүрегім жақсылықты сезеді, жүрегім жаңа орнықты, жүрегім лүпілдеп тұр, жүрегімен сезу, жүрегін шаттық кернеді, жүрек алып ұшты, жүрек дүрсілі, жүрек жарылу, жүрек шанышды*, және т.б. адам қатты қуанғанда, өзін жақсы сезінген кездерінде, тосыннан жақсы хабар естігенде қолданылады.

«Адамды, оның қадір-қасиетін, түр-түрпа-тын, ақыл-мінезін суреттеп, бейнелеп, сипаттайтын фразеологизмдердің дені тілде қалыптасқан, байырғы элементтер: *ақ жүрек* «адал ниет», бұл тіркесті Абай Онегиннің аузына салады, ол Татьянаға екінші рет «сорлы асық» болып жазған хатында: күп білемін сізге жақпас ескі жара білтелеу. *Ақ жүрегің* енді ұнатпас, мезгілі жоқ қай медеу? – дейді. Бұл жердегі Татьяна Ларинаның *ақ жүрегі* – оның жалғансыз сезімі» [3, 104 б.] – демекші, ақындардың өлеңдерінде адамдардың қасиетін, мінезін сипаттауға жұмсалған *жүрек* сөзінің тіркесуі арқылы жасалған тіркестер көп. Адамдардың мінезі әр түрлі болғандықтан *жүрек* сөзі арқылы жасалған тіркестерді де жағымды және жағымсыз мінезді сипаттайтын тіркестер деп бөлеміз.

Жағымды мінезді сипаттайтын тіркестер: Тәңір жолы – *ақ жүрек*, сайтан деген – қиянат, *ақ жүректі* ертерек, ескер – дағы қыл әдет (Ш. Құдайбердіұлы); Жайнаған *таза жүрек*, талапты жас, ұғар деген сезімді тілегім бар (Ш. Құдайбердіұлы); *Асау жүрек* қайнамай, жуасыр ма еді кезінде (Абай); Жасаулы жаудан бұрылмай, *жау жүрек* жомарт құбылмай (Абай); *Үрпейген жүрек* басылмай, талапты көңіл елермес (Абай); Тәкаппар, жалған онда жоқ, *айнымас жүрек*, күлкің бол (Абай); Талай тайғақ, тар кешуде таймаған. *Батыр жүрек*, қайрат енді алдай ма (Абай); Жардың көп болуының таңы да жоқ, интернациональнй *жүрегі* бар (М. Жұмабаев); Жақын жан көп, ұғушы жоқ шын жанды, сенгіш *жүрек* талай сенді, уланды (М. Жұмабаев); *Сезгіш жүрек*,

ұшқыр жан, неге бердің пендене? (М. Жұмабаев); Жапырақ жүрек жасқайың, жанымды айырбастайын (М. Мақатаев); Зор иманды, махаббатты жүрек бір (М. Мақатаев); Ақын жүрек бір соғады халқыменен, балдыздарым неткен сұлу жарқын ең! (К. Ахметова); Тағы арыстан жүректі, Аплатон, Сократ ақылды Қаһарман Ғали білекті Абай (К. Ахметова); Ақынның нәзік жүрегі, самалдай тоңар гүл еді (Ф. Оңғарсынова); Менің адал жүрегімді, жау алмасын сен алшы өрт!(Қ. Нұрлан); Пейілім мен ниетіме дариядай, Пәк жүрегің сезініп мойындасын (Қ. Нұрлан); Қуанбай газиз жүрегің, бір сәтке ғана шошынып (Қ. Күзембаев); Біл, жаным, оның албырт жүрегінің, жалынып өзгелерге жағынбасын (К. Ахметова).

Жағымсыз мінезді сипаттайтын тіркестер: Оған да көнбіс жүрек төзгені ғой (Қ. Күзембаев); Елді сынап, өз мінін елемейді. Өлі жүрек, өзімшіл күншіл мұңдар (Ш. Құдайбердіұлы); Сенерге жан таба алмай, сенделеді ит жүрек (Абай); Бенде көрген бар қызықтың, бәрін ішкен сұм жүрек (Абай); Тас жүрек көзім нұры анамды алып, еңіреген мен жетімге көз салмады (М. Жұмабаев); Шірік жүрек сасықтар, арамдыққа асықтар (М. Жұмабаев); Қатал жүрек сұм айласын асырды, қас-қағым сәт, капелімде басынды (Қ. Нұрлан); Қара жүрек ұялып, өз-өзінен ағарса, мұз болмас еді ішімде (Қ. Күзембаев); Есімде сұрапылда толғанған күн, ызалы жүрегіндегі Абдолланың. (Қ. Бекхожин);

Б. Момынованың «Шәкәрім поэзиясының тілі» атты еңбегінде «Ақындардың ішінде Абай бір ғана жүрек сөзін әр алуан эпитетпен сипаттайды, олардың ішінде жылы жүрек, ет жүрек бірен-сараны ғана тұрақты эпитеттермен келгендері болса, қалған тіркестер Абайдың өзі ұсынған эпитеттермен айтылған образдар сорлы жүрек, асау жүрек, жалын жүрек, үрпейген жүрек, кірлеген жүрек, ынталы жүрек, асыл жүрек, мұз жүрек, сұм жүрек, ызалы жүрек. Бұлардың барлығы да образдар. Абай жалпы жүрек сөзін 150-ден астам рет жұмсағанда, ол қолданыстардың дені «адам, адамның ішкі дүниесі, сезім» деген ауыспалы мағынада келген. [4;144 б.].

Жүрек сөзі адамның өзіне тән «ынталы, сорлы, ызалы, асыл, сұм» деген сын-сипат атауларымен келгенде оның адамға қатысты образды беріп тұрғаны айқындала түседі. Ал Үрпейген жүрек басылмай, талапты көңіл елермес, кірлеген жүрек өзі үшін, тұра алмас әсте жуынбай. Жүрегім менің қырық жасау, қиянатшыл дүниеден, – деген өлең жолдарындағы

эпитеттер жүрек сөзімен берілген образдың экспрессиясын арттырып, қазақ поэзиясында бұрын кездеспеген тың дүниелерді береді. Абайдың мағынасы жағынан бір-бірімен үйлеспейтін сөздерді тіркестіріп, көбінесе авторлық тың эпитеттерді ұсынуын «жалтаңдаған жас жүрек» Қ. Жұмалиев орыс көркем сөзінің үлгісі, Абайға дейінгі қазақ поэзиясында кездеспеген тың тәсіл дегенді айтады. Ал Р. Сыздық болса бұл тәсілді сонау Ахмет Яссауи поэзиясынан келе жатқан, ертеректегі қазақ өлеңдерінде табылатын поэтикалық көне тәсілдердің бірі екенін айтады. [5; 234 б.].

Жүрек – адам ағзасындағы мүшенің атауы, демек, ол да зат. Осы затты ақындар адамның ішкі дүниесінің, санасының, рухани сұранысының символы етіп қолданады, тіпті әрі-беріден соң өзінің символы болып шығады. Мысалы: жүрегім, ойбай, соқпа енді дегенде де, сорлы жүрек мұңша ауыр, сенделеді ит жүрек дегенде де, барлығында да әңгіме ағзаға, яғни дене мүшесі жүрек туралы емес, адамның өзі туралы. Бірақ осы символдар арқылы ақындар адамдардың түрлі қасиеттерін сипаттап береді

Ал ағылшын тілінде:

be sick at heart – «жиеркенішті сезу»; (сөзбе-сөз аудармасы: жүрегі ауыру);

heartburn – «асқазанның қышқылы көтерілуі» (сөзбе-сөз аудармасы: жүрегім жанды).

Адамның физикалық жағдайы да жүрекпен байланысты. Егер жүрек өзін қолайсыз сезінсе, онда адамда өзін қолайсыз сезінеді: оны «басын айналдырады», ол «кұлайды», «бұзылады» және т.б. Егер жүрек жеңіл «тыныстаса», «созылса», онда адамда өзін-өзі жақсы сезінеді.

Қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі жүрек компоненті негізінде жасалған сан алуан тіркестерге концептуалдық тұрғыдан талдануда. Әсіресе, тіліміздегі ең көп қолданыста жүретін жүрек концептімен байланысты тілдік бірліктер мен бейнелі оралымдардың өзінше бір төбе екендігіне көзіміз жетті.

Әлемнің тілдік бейнесінен мағлұматтар беретін, бейнелі ойлаудың жемісі болып табылатын жүрек концепті кез келген тілдің лексикалық қорын байытады. Сондықтан жүрек концептінен қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде көптеген фраземалар, мақал-мәтелдер жасалып, тілдің көркемдік құралдарын көбейтеді.

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. / Бас. ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы, 2002. – 4 том. – 752 б.

2. Compton's Encyclopedia. / by E. Compton. – The University of Chicago: learning company of encyclopedia Britannica, 1986. – volume 10, H-Hypno. – 105 p.

3. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века // Сб. статей. – М.: Рос. Гос. Гуманит. Ун-т., 1995. – С. 144-238.

4. Момынова Б.К. Шәкәрім поэзиясының тілі. – Алматы: Арыс, 2008. – 144 б.

5. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Арыс, 2004. – 350 б.

В статье рассматривается «физический образ человека» концепта сердце (на материале казахского, русского и английского языков)

It is considered human's physical image of concept heart on the material of Kazakh, Russian, English languages.

М. М. Сыдыкова

ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ТЕҢЕУЛЕР ҚОЛДАНЫСЫ

Теңеу сөздерді семантика-стистикалық жағынан да бөлу – тіл білімінде бұрыннан бар дәстүр. Теңеулерді осылай бөлуде ғалымдар әр қилы пікірлер айтады, содан барып кей жағдайда терминологиялық жағынан бұл мәселеде бірізділікті ұстана бермейтіні байқалады. Семантика-стистикалық белгілері арқылы теңеулерді әр түрлі топтарға бөле қарастыру олардың бейнелі сөз ретінде тілдің басқа да осындай көркемдік құралдарымен, лексикалық бірліктерімен байланысу мүмкіндіктерінің мол екендігін байқатады, сондай-ақ теңеулердің семантика тудыру ерекшелігін, стилистикалық қызметін аша түсетіні сөзсіз.

Ғалым Т. Қоңыров тұрақты теңеулерді семантика-стистикалық сипатына қарай :

1. метафоралық теңеу
2. эпитеттік теңеу
3. метонимиялық теңеу
4. синекдохалық теңеу
5. гиперболалық теңеу
6. литоталық теңеу
7. градациялық теңеу
8. синонимдік теңеу
9. антонимдік теңеу деп жіктеген /1, 438 б/.

Теңеудің бүкіл троптарға негіз болатыны, яғни барлық троптардың өз бастауын теңеуден алатыны белгілі. Демек, теңеу троп атаулының бәрімен де байланысып жатады. Бір топ теңеулер метафоралық қызмет атқарса, енді бір топ теңеулер синекдохалық қызметте жұмсалып, тағы бір тобы гиперболалық теңеулер ретінде көрінеді. «Метафоралық теңеулерде белгінің ауыс мағынада қолданылуы нәтижесінде жалпы теңеулік мағына өткірленіп, теңеулік образ айқындалып, теңеулік көркемдік ажарланып, құлпырып кетеді. Метафоралық теңеулер тілдегі көптеген бейнелі фразеологиялық тіркестердің пайда болуын негіз ұйытқы болған тәрізді. «... метафоралық теңеуді дүниеге келтіретін нәрсе –

ауыс мағынада қолданылатын белгі. Мұндай теңеулерде белгілердің өздері-ақ метафоралық мағынада кеңінен қолданыла береді» /1, 439 б/.

Метафора мен теңеу де салыстыруға, ұқсатуға негізделіп жасалады және екеуінің де таңымдық мәні зор. Метафора – қысқарған теңеу, яғни онда теңеуге тән қасиет – белгі көрсетілмейді. Т. Қоңыров теңеулерді метафоралық теңеуге айналдыратын басты белгі – онда теңеу белгісінің көрсетілуі және оның тек қана ауыспалы мағынада қолданылуы деп өз пікірін білдіреді /2, 120 б/.

Поэзиялық шығармаларда ақындардың асоциативті ойлау мүмкіндігіне байланысты қолданатын метафоралық теңеулер сан алуан болып келеді. Мәселен, ақын С. Мәуленовтің поэзиялық шығармаларында мынадай метафоралық теңеулерді кездестіреміз:

Кейбір жолдар алды-артына қарамай,
Балақ түріп жүгірген жас баладай.
Кейбір жолдың жиегінде бұдыр жоқ,
Кейбір жолды бүркейді жас қарағай /3, 106 б/.

Ақын өлеңдеріндегі метафоралық теңеулер терең ой, нәзік сезім, кейде көңіл күйді көрсетіп, ақынның өзіне тән тілдік қолданысымен ерекшеленген. Жолдың жас балаға ұқсатылып, балақ түріп жүгіруінің өзі тың метафоралық теңеу. Теңеулердің мағыналары екі түрлі мағынада жұмсалатындығы белгілі, бірі – тура мағынада, екіншісі – ауыспалы мағынада. Аталған мысалдағы *балақ түріп жүгірген жас баладай* теңеуі метафоралық теңеу болып табылады, себебі келтірінді мағынада қолданылған.

Бұл өлең шумағындағы жас баладай теңеуіне Т. Қоңыровтың «Тұрақты теңеулер сөздігінде» берілген *баладай арсаң қағу, баладай аяғын тапыл-тапыл басу* деген тұрақты теңеулері мағыналары бір-біріне жақын болып, өзара синонимдік қатар құра алады.